

A kötetben többször – és néha feltűnően redundáns módon – visszaköszön Kárpátalja történelmének, nemzetiségi és nyelvi tagoltságának meghatározó szerepe a lakosság nyelvismerete, nyelvhasználata, oktatása és mindennapi életben való boldogulása szempontjából. Mivel a terület a 20. században hat különböző országhoz tartozott, amelyek vezetői rendszerint a saját érdekeik szerint alakították a nyelvpolitikát, a térségben többször is megváltozott a hivatalos nyelv. Ez oda vezetett, hogy – mivel az aktuális hatalom nem tudta azonnal biztosítani a nyelvoktatáshoz szükséges eszközöket – bizonyos átmeneti időszakokban újságok és napilapok szolgáltak tananyagként is, és szótárként is a tanulók számára (95). A lakosságnak egyik évről a másikra kellett volna elsajátítania az ország éppen aktuális hivatalos nyelvét, sutba dobva az előző hatalom által megkövetelt államnyelv több éves tanulása során szerzett ismereteket.

A kárpátaljai magyaroknak anyanyelvükhöz való pozitív hozzáállását azonban jól jellemzik a kötetben található felmérések eredményei, illetve a kitöltött kérdőívben található – valószínűleg nem egyedi – kedves vélemény, amely szerint Kárpátalján beszélnek a legszebben magyarul (134). Mindezek alapján megállapítható, hogy „a kárpátaljai magyar lakosság [...] ragaszkodik az anyanyelvéhez” (BEREGSZÁSZI–CSERNICKÓ 2004: 15).

Ezt az olvasmányos kötetet nagy haszonnal forgathatják mindazok, akiket elsősorban nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy jogi kérdések és problémák érdekelnek, de azok is, akik szeretnének ízelítőt kapni a terepmunka szépségeiből és nehézségeiből. Emellett jó szívvel ajánlom a bemutatott könyvet mindenkinek, aki többet kíván megtudni a kárpátaljai magyarok sajátos és sokszor nem könnyű helyzetéről, vagy mindössze bepillantást szeretne nyerni egy nyelvi kisebbségben élő embercsoport hétköznapijaiba, nyelve megtartásáért folytatott küzdelmébe.

A hivatkozott irodalom

- BEREGSZÁSZI ANIKÓ – CSERNICKÓ ISTVÁN 2004. „... itt mennyit ér a szó?” Írások a kárpátaljai magyarok nyelvhasználatáról. PoliPrint Kft., Ungvár.
 GAL SUSAN 1991. Mi a nyelvcseré és hogyan történik? Regio 1: 66–76.
 KONTRA MIKLÓS 1996. Magyar nyelvhasználat határainkon túl. In: DIÓSZEGI LÁSZLÓ szerk., Magyar-ságkutatás 1995–96. Teleki László Alapítvány, Bp. 113–23.
 KONTRA MIKLÓS 2006. A határon túli magyar nyelvváltozatok. Magyar Nyelv 102: 549–76.
 RÉNYI ALFRÉD 1968. Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Bp.

DÖTSCH SZILVIA

Borsos Balázs, A magyar népi kultúra regionális struktúrája

A Magyar Néprajzi Atlasz számítógépes feldolgozása fényében 1–2.

MTA Néprajzi Intézet, Budapest, 2011. 563 + 354 lap

1. Az 1959 és 2012 között megjelent 24 magyar nyelvátlasz mindegyikéről készült már valamilyen elemzés, melyek jellemzően a nyelvátlaszok részeként, a térképek előtt vagy után jelentek meg, esetleg egy-egy monográfiaként vagy egy tudományos fokozat el-

éréséhez szükséges értekezés formájában. Utóbbiakra példa a magyar nyelvöldrajz egyik legnagyobb összefogásával készített „A magyar nyelvjárások atlaszá”-hoz (a továbbiakban: MNyA.) kötődő kandidátusi értekezés (DEME 1956) és egy akadémiai doktori disszertáció (IMRE 1971), vagy az erdélyi terület nyelvatlaszait átfogó atlaszgyesítési vizsgálatokról szóló doktori disszertáció (HEGEDÜS 2008).

Sok tekintetben e művekkel mutat közeli rokonságot BORSOS BALÁZS néprajzkutató monográfiája, mely a 2009-ben megvédett MTA doktori értekezésének az opponensi vélemények figyelembevételével módosított változata, és amely a „Magyar néprajzi atlasz” (a továbbiakban: MNA.) 9 kötetének klaszteranalízisével rajzolja meg a magyar népi kultúra regionális struktúráját. Az MNA. jelentőségében és főbb paramétereiben az MNyA.-hoz hasonló: a teljes magyar nyelvterületet átfogó 417 kutatóponton ábrázol 627 jelenséget, a 19–20. sz. fordulójának állapotára visszatekintve az egyes kultúrelemek térbeli elterjedését, fajtáját, létezését vagy éppen hiányát. Az 1958-tól a 70-es évek elejéig tartó gyűjtést és a 159 gyűjtőt egy 12–15 fős törzsgárda irányította, s az atlaszt 9 kötetben 1987–1992 között adták ki, magyarázó kötet nélkül. Mivel a térképlapok mind a kutatott jelenségek, gyűjtési idő, kutatópontok és módszerek szempontjából egységes koncepció alapján készültek, alkalmasak az összevetésre és a számítógépes csoportelemzés elvégzésére.

BORSOS BALÁZS szak- és kézikönyvként egyaránt helytálló műve két kötetből áll, az elsőben a főszöveg, másodikban az azt kiegészítő térképek, az MNA. virtuális 10., kiegészítő és információs járási adatokat bemutató, és 11., kiegészítő kulturális és egyéb tagolódási térképeket tartalmazó kötetének teljes nyomtatott verziója található.

2. A vizsgálat és eredményeinek részletes ismertetését az európai néprajzi atlaszokat, tudománytörténeti és módszertani előzményeket áttekintő bevezetés előzi meg (21–50). A néprajzi atlaszok adatai alapján körvonalazódó kulturális régiók meghatározására 1952-ben Svájcban született az első elemzés, virágkorát az 1970-es években élte, és ekkor született meg az az alapelv is, mely szerint a kulturális határok ott húzódnak, ahol a népi műveltség különböző aspektusait képviselő jelenségek elterjedésének határa egybeesik. A térképlapok informatizálása előtti legteljesebb elemzés a Szlovák Néprajzi Atlasz adataiból készült az 1990-es évek elején, de fontos eredményeket értek el Norvégiában, Finnországban és Lengyelországban is.

A technikai fejlődéssel és az európai trendekkel összhangban a magyar dialektológiában és néprajzban körülbelül egyszerre kezdődött el az atlaszok számítógépes feldolgozása, de a néprajzi adatok a nyelvjárásiakénál nehezebben kategorizálható jellege miatt a szerző akadémiai doktori munkáját megelőzően csak kevésbé átfogó kutatások készültek. A magyar nyelvatlaszok informatizáltságára vonatkozó megjegyzések közül pontosításra szorul az a megállapítás (75. lábjegyzet), mely szerint a „Somogy–zalai nyelvatlasz”-nak csak elektronikus változata létezik (2005-ben jelent meg a nyomtatott); illetve kiegészítésképpen megjegyezhető, hogy BORSOS kötetének megjelenése után pár hónappal a Medvesalja magyar nyelvjárási atlasza is testet öltött.

Technikai jellegű és módszertani szempontú fejezetek sorakoznak az MNA. térképlapjainak előkészítéséről és digitalizálásáról szóló részben (51–68), melyek a nyelvatlaszok informatizálása iránt érdeklődőknek is sok hasznos információt nyújtanak. A feladathoz egy saját fejlesztésű programot, az EthnoMap Tools-t használták, amelybe az MNA. összes adatának, mintegy 400000 rekordnak a feltöltése és ellenőrzése 3 évig tartott. Ezt követően

kezdhettek neki a klaszteranalízisnek, vagyis annak az eljárásnak, mely során a településeket hasonlóságuk mértéke alapján osztályokba sorolták. E módszer szerint a számítógép ki-keresi azt a két elemet, amelyek a legjobban hasonlítanak egymásra, összevonja őket egy csoportba, s ennek a klaszternek a többitől mért távolságát újraszámítja. A program ezt az elemek száma mínusz 1-szer végzi el, vagyis a végén az összes elem egyetlen klaszterben tömörül, melyben az elemző húzhatja meg a határokat. Minél nagyobb a csoportok száma, annál kevesebb elem található egyben, és azok jobban hasonlítanak egymásra, míg kevés csoport esetében egymástól erősen különböző elemek is együtt maradnak. A határt ott célszerű meghúzni, ahol az egyes csoportok összevonását jellemző érték (a szórásnégyzet) hirtelen megnő. Mivel ilyen ugrás a folyamatban több helyen is előfordulhat, az elemzésben különböző részletezési szinteken is megállapíthatók a csoportok. A pontosabb eredmény érdekében az úgynevezett feltételes optimumot kereső eljárásokat célszerű használni, mert ezek adják valamennyi csoportosítás esetén a legvalószerűbb eloszlást, s közülük is a Ward-módszert, amely a csoporton belüli változatosság minimalizálására törekszik, tehát a kisebb, de egymásra jobban hasonlító elemekből álló csoportok létrejöttének kedvez. Ehhez azonban szükséges az MNA. adatainak technikai előkészítése, például az üres helyek megoldása, az egy településhez több variáns tartozásának kezelése, illetve a számszerű értékek szimbólumokkal helyettesítése.

3. Az MNA. lépésről lépésre haladó, egyre több klaszterbe soroló elemzéseinek főbb állomásai a szöveges elemzés mellett (69–90) a második kötetben (2: 9–18) egy-egy szemléletes térképlapon vizuálisan is követhetők, látványosan kirajzolva a kezdeti egy tömbből a rokonsági, hasonlósági viszony kötelékeinek összetartásán vagy éppen szétválásán át kialakuló összesen 5 nagy, 18 közép és 103 kis kulturális régiót. A megváltozott vizsgálati szempontrendszer (pl. a nullás adatok kiszűrése) a nagyrégiók szintjén kevéssé, de a mikrorégiók határainál befolyásolhatja az egyes csoportok közötti határvonalat.

Mivel a kultúra tagolódási vizsgálataiban általánosan elfogadott konszenzus, hogy tekintettel kell lenni a területi struktúrára ható természeti, nyelvészeti, történelmi tényezőkre, a szerző a könyv mellékletében található virtuális 10. kötet járási adatokat bemutató, valamint a 11. kötet térképlapjait és a tematikus lapcsoportjain végzett klaszterezések eredményeit összehasonlítja (122–212) a magyar népi kultúráról az MNA. klaszteranalízisével kapott képpel. A közigazgatási és politikai, nemzetiségi, vallási, településdemográfiai, mezőgazdasági, továbbá földrajzi és különböző kulturális aspektusok szerinti (pl. építkezés, díszítőművészet, népzene, néptánc, szokások) összevetés mellett nyelvjárási elemzést (162–8) is készít.

Nyelvföldrajzi hatás az összes európai néprajzi atlaszban megfigyelhető: a lengyelben 23%, svájciiban 20%, a szlovákban 17%, a finnben 5% és svédben 2,5% a nyelvészeti tárgyú térképek aránya, a legtöbb azonban az MNA.-ban található: 180, ami az összes térképlap mintegy 28%-a. Ezek mind a jelenségek elnevezésével foglalkoznak, tehát a szókincset vizsgálják, azt a nyelvi réteget, amely mindeddig nem játszott döntő szerepet a nyelvjárási régiók határainak definiálásában. Az eredmények nyelvjárási régiókkal való összevetésében nehézséget jelent továbbá, hogy a nyelvjárási régiók meghatározásában kulcsszerepet játszó MNyA. adatai az 1950–60-as évek nyelvi állapotát tükrözik, míg az MNA.-é a századfordulóét. Ha figyelembe vesszük, hogy a dialektológia az átmeneti zónák szélesedésével számol, és feltételezzük, hogy ez a folyamat már az 1900-as évek elején is zajlott, az időbeli különb-

ség kellő körültekintéssel áthidalható: emiatt részletesebben is megvizsgálható, milyen kapcsolatok vannak a kulturális és nyelvjárási régiók határvonalai között. A magyar nyelvjárási régiókat (JUHÁSZ 2001) BORSOS elsőként 65 tulajdonságtípust (változóértéket) meghatározva kódolja, majd összeveti a kulturális tagolódással és az MNA. 180 nyelvi térképlapjának klaszterezési eredményével. Több ponton egyezéseket láthatunk: a 11. klaszterezési lépésnél a Nyugati kulturális nagyrégió három egysége átfedésbe hozható a három dunántúli nyelvjárási régióval, ha az átmeneti nyelvi zónákat rugalmasan hozzákapcsoljuk egy-egy régióhoz. Északon már nem ennyire egyértelmű az egyezés: a Palóc nyelvjárási régió határa az Északi kulturális nagyrégióénál sokkal nyugatabbra húzódik, míg délen és keleten szinte pontosan egybeesnek. Az Átmeneti és Középső kulturális régió, illetve az Északkeleti és Tisza–Körös vidéki nyelvjárási régiók közötti határ szinte pontosan egyezik, mint ahogy a 10. klaszterezési állomásnál ez utóbbi nyelvjárási régió nyugati és déli határa is az egyik közepesen nagy kulturális régióéval. A Dél-alföldi régió lefedi a Középső nagyrégió nagyobbik felét. Az erdélyi terület három nyelvjárási régióra tagolódik, de 10 kulturális régió meghatározásánál a Keleti nagyrégió még osztatlan marad, csak a 12. (Moldva leválása) és 18. lépésben osztódik fel, a nyelvjárási régiók határaival nagyjából egyezően. A nyelvjárási csoportokat a kulturális kiségiókkal összevetve (51 és 61 klaszter) már alig találunk egyezést (pl. Északnyugat-dunántúli nyelvi és Vas-Sopron kulturális, Dél-somogyi és Dráva mente), s ugyanez az eredmény az MNA. 180 nyelvi lapjának klaszterezésekor is. Összefoglalva megállapítható, hogy a klaszterezés által kapott néprajzi képpel a nyelvjárási egységek a nagyobb régiók szintjén hozhatók fedésbe. A szókincs szerepe nem elhanyagolható: míg az összes térképlap klaszterezésénél még a kisebb területi egységeknél is van néhány közös pont, addig a szókincs alapján végzett klaszterezés esetében már nincs – vagyis kimutatható, hogy a szókincs hatással van a kulturális tagolódási képre, de mégsem tekinthető olyan tényezőnek, amely lényegesen megváltoztatná a kulturális tagolódás struktúráját.

Az összes aspektusra vonatkoztatva átfogóan megállapítható, hogy a vizsgálatba bevonható térképlapok korlátozott száma és a változók értékeinek nagyfokú variabilitása miatt az elemzés eleve is csak korlátozott eredményt hozhat. Ennek ellenére az összevetések elvégzése mindenképpen hasznos, kiegészíthetik vagy módosíthatják meglévő ismereteinket, az összes szempontot figyelembe véve pedig kirajzolódott, hogy az egyes aspektusok és a kulturális régiók területi tagolódási mintázatai különböző mélységekben és csak nagyjából, korlátozott mértékben fedik egymást.

4. A monográfia legfőbb eredményét ismertető, illetve az olvasók által vélhetően majd leggyakrabban forgatott fejezete (213–493) a magyar kultúra területi szerveződésének bemutatása a klaszteranalízis eredményei, valamint a külső és belső összevetések alapján. Az öt nagyrégió (Nyugati, Északi, Középső, Átmeneti és Keleti) után a kisebbek felé haladva először a közepes, majd a kis, illetve esetenként a még ennél is kisebb mikrorégiók szintjén ismerjük meg átfogóan az egyes egységek határait és rokonsági, kapcsolati viszonyait, az eredményeket szembesítve a korábbi kutatásokkal, a hagyományosan ismert jellemzőkkel. Az MNA. kutatópontjainak kiválasztásából fakadó és esetlegesen a vizsgálat eredményére, főleg a kiségiókra kiható pontatlanságokat, félrevezető eredményeket kellő kritikával kezeli a szerző, s ebbéli aggályait, magyarázatait a könyv végi „Összefoglalás”-ban (494–529) fejti ki bővebben.

Ha a néprajztudományban használatos közép- és kistájak nem egyeztek a közepes és kisrégiókkal, a pontosság érdekében BORSOS BALÁZS a települések adatait kulturálishasonlóság-vizsgálatnak vetette alá, hogy kiderüljön, mennyire tekinthetők relevánsnak az eredmények. E módszer előnye, hogy a „kulturális rokonságot” is figyelembe lehet venni, vagyis azt a szempontot, amelyet a több település adatai alapján kialakuló közös súlypontokkal számoló klaszteranalízis nem tud – ezért e módszer a klaszteranalízis kontrolljának is tekinthető.

A fejezet kézikönyvszerű használatát, az 5 nagy-, 18 közép-, 103 kis-, és ez utóbbin belüli 31 mikrorégió közötti gyors keresést a könyv elején lévő tartalomjegyzék részletes mutatója (7–13) segíti.

5. A kutatás és eredményeinek bemutatása lineárisan építkezik, ám a könyv olvasása két ok miatt meg-megbicsaklik. Az első technikai jellegű: a törzsszöveg kb. 500 oldalán ábrát csak a könyv végi összefoglalásban látunk, ezért a szöveget magyarázó vagy kiegészítő térképlapok és táblázatok második kötetbe szerkesztése minden alkalommal külön keresgélésre kényszeríti az olvasót. A legfontosabbakat – például az MNA. klaszteranalízisének eredményét (2: 831–3. térképlap) – szerencsésebb lett volna a szöveg mellett elhelyezni. A másik ok a könyv felépítésével kapcsolatos: az MNA. klaszteranalízisének állomásait és az eredményeket más tudományterületek adataival összevető fejezet közé ékelődik be az európai néprajzi atlaszok számítógépes feldolgozásának lehetőségeit, elvi és gyakorlati problémáit ismertető rész (91–121), ami mintegy kitekintésként, a vizsgálati módszer széles körű alkalmazásának és nemzetközi szinten is jelentős voltának bizonyítására szolgál. E fejezet azonban csak lazán kapcsolódik a könyv fő témájához – amit az egyik legizgalmasabb pontján megtör. Önálló kiemelése helyett célszerűbb lett volna alfejezetként a technikai részleteket taglaló, illetve klaszteranalízissel általánosságban foglalkozó fejezetek környékére vagy a könyv legvégére besorolni.

A témakört átfogóan, a nemzetközi áttekintéstől a magyar néprajzi előzményeken, a klaszteranalízis matematikai-statisztikai módszerén és a különböző mély elemző összehasonlításokon át az egyes kulturális régiók jellemzéséig bemutató kézikönyv mind módszertanában, mind a nyelvatlaszok térképlapjainak sokoldalú feldolgozásában hasznos segítség a nyelvészek számára is.

A hivatkozott irodalom

- DEME LÁSZLÓ 1956. Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Akadémiai Kiadó, Bp.
 HEGEDŰS ANDREA 2008. Nyelvföldrajzi vizsgálatok a romániai magyar nyelvterületen az egyesített atlaszok felhasználásával. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Bp.
 IMRE SAMU 1971. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Bp.
 JUHÁSZ DEZSŐ 2001. A magyar nyelvjárások területi egységei: a nyelvjárási régiók. In: KISS JENŐ szerk., Magyar dialektológia. Osiris Kiadó, Bp., 262–316.

SZABÓ PANNA